

УДК: [94(477):28] "18"

Меша Володимир Григорович (1955 р. н.). У 1978 р. закінчив історичний факультет Донецького державного університету. Кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Донецького інституту підприємництва. Коло наукових досліджень – “Конфесійні та суспільні аспекти розвитку православної церкви в Україні в 1875-1900 рр.”.

УЧАСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ ВІДРОДЖЕННІ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ ХІХ СТ.

Представлена стаття містить характеристику маловідомого явища участі окремих верств православного духовенства в українському національному відродженні останньої чверті ХІХ століття. Йдеться, зокрема, про позитивну роль окремих діячів церкви у поширенні братсько-православного руху, в українських перекладах Євангелія, розвитку українських традицій та обрядів, а також історичних краєзнавчих досліджень.

Представленная статья содержит характеристику малоизвестного явления – участия православного духовенства в украинском национальном возрождении последней четверти ХІХ века. Речь идет, в частности, о позитивной роли церкви в распространении братско-православного движения в украинских переводах Евангелия, развитии украинских традиций и обрядов, а также исторических краеведческих исследований.

The presented article contains description of the not popular phenomenon of participation of separate layers of orthodox clergy in the Ukrainian national revival of the last fourth of ХІХ age. Is the question there, in particular, about the positive role of separate figures of church in distribution of brotherly-orthodox motion, in the Ukrainian translations of Gospel, development of Ukrainian traditions and ceremonies, and also historical regional researches.

Питання участі українського православного духовенства у національному відродженні останньої чверті ХІХ ст. є актуальним і малодослідженим. У згаданих у цій статті працях А.Л. Зінченка, В.Ф. Колесника, О.М. Надтоки, І.В. Паська наводяться лише окремі приклади. Спеціального дослідження із зазначеної проблеми не існує. Тому автор, використовуючи нові факти, почерпнуті в архівах та друкованих виданнях ХІХ ст., ставить завдання у певній мірі заповнити цей пробіл.

Феномен українського національного відродження ХІХ ст. відзначається змістовною багатоманітністю. Викликаний занепадом української автономії, він перетворився у постійно діючий фактор культурно-просвітницького, релігійного, а з кінця ХІХ ст. – і політичного життя України. Характерною особливістю процесу відродження стала асинхронність його

розвитку у світській і церковній царинах. Різниця полягала у відставанні церкви від суспільних процесів. Перенесення національно-визвольної ідеології у площину практичної політики не стосувалося патріотичної частини православного духовенства, яке продовжувало тяжіти до акцій національно-культурницької спрямованості.

Той факт, що саме зі священницьких православних родин вийшло чимало представників українського національного відродження є безперечним свідченням популярності національної ідеї в середовищі частини духовенства України. Такі особистості, як П. Гулак-Артемівський, І. Нечуй-Левицький, О. Бодянский, П. Житецький, О. Лотоцький, М. Грушевський, М. Міхновський, С. Єфремов та інші стали символами відродження у різних сферах українського буття. Домінування української

мови і традиційної культури в селянському середовищі впливало на представників українського духовенства, за своїм побутом та родом діяльності дуже близького до простого народу. З огляду на це зовсім не випадкові свідчення відомого громадського та суспільного діяча останньої чверті XIX – перших десятиріч XX ст. О. Лотоцького, що українська народна стихія у священницьких родинах Поділля пульсувала цілком природним життям [1].

Неусвідомлена прихильність до української мови та культури учнів Кам'янець-Подільської семінарії, коли, за О. Лотоцьким, семінаристи спілкувалися українською “не з якихось засадничих мотивів”, а внаслідок органічного зв'язку з українською традицією, була притаманна і вихованцям Київської семінарії. За свідченням відомого представника українського відродження та науковця С. Єфремова, а на початку 1890-х рр. київського семінарста, учні не втрачали зв'язків із селом і поверталися працювати туди, звідки й вийшли. Особливістю формування національних поглядів семінаристів Києва була відносна інтенсивність цього процесу. Позитивно впливали спілкування зі студентами-українцями, різноманітні культурні заходи київських українофілів, у тому числі виступи хору М. Лисенка, театральної трупи М. Кропивницького тощо. Ймовірно саме під впливом киян-громадців у 1888 р. відбулося організаційне оформлення семінарської громади. За участю відомого представника української інтелігенції О. Кониського 22 квітня 1888 р. відбулося перше засідання молоді семінарської громади. До числа її засновників належали Лука Сковчковський, Степан Кедреновський, Марко та Григорій Грушевські [2].

Прагнучи унеможливити виявлення владою справжніх масштабів об'єднання, громада була поділена на “семінарську” та “учительську” (до останньої входили викладачі, священники, дяки). Одним з головних своїх завдань громада вважала просвітницьку діяльність. Громадівці заснували бібліотеку, сприяли поширенню української літератури та формуванню осередків свідомого українського життя поза межами Києва, вели пропагандистську роботу в учнівському та студентському середовищах. Зі старших діячів українського руху в засіданнях громади брали участь О. Кониський та М. Грушевський. Крім цього, до громади входили такі діючі свяще-носудителі, як Марко Грушевський з с. Суботова, священники Яків Ботвиновський, Володимир Бачинський, Тихін Добрянський, Мефодій Павловський [3].

Конспіративного життя громада дотримувалась до першої російської революції. Її члени стали співпрацювати з “Просвітою”, “Українським клубом”, українськими політичними партіями. Семінарська громада стала основою для формування інших українських організацій. Її філія утворилася,

зокрема, в Київській (косянтинівській) військовій школі, куди 1901 р. стали приймати семінаристів [4].

Біля витоків історико-краєзнавчих досліджень нерідко стояли представники викладацьких корпорацій духовних навчальних закладів. Серед яскравих постатей Кам'янець-Подільської семінарії можна назвати Митрофана Симашкевича. Організуючи етнографічні експедиції, М. Симашкевич сам обійшов усе Поділля, зібрав величезний етнографічний матеріал, що стосувався різних сторін народного побуту та традицій. Інформацію про вірування та релігійні звичаї дослідник публікував у “Подільських єпархіальних відомостях”. Навколо М. Симашкевича гуртувалися ентузіаста – дослідники рідного краю: Т. Біленький, С. Дложевський, В. Якубовський, К. Стиранкевич. До цього гуртка пристав і найвідоміший краєзнавець Поділля Євтим (Юхим) Сіцінський, який походив із давнього священницького роду. Після закінчення Київської духовної академії в 1889 р. він переїхав до Кам'янця-Подільського, прийнявши священницький сан [5].

Наукова діяльність Є. Сіцінського розгорталася в заснованому 1865 р. Подільському Історико-статистичному комітеті, який від дня заснування користувався особливою підтримкою єпископа Леонтія і став найвідомішим дослідницьким центром у галузі історико-церковного краєзнавства. Збір історико-краєзнавчих даних, їхня наукова обробка, наповнення фондів заснованих 1890 р. Древньо-хранилища та Бібліотеки відбувалися під керівництвом секретаря Комітету і завідувача Древньо-хранилища священника Є. Сіцінського за активного сприяння завідувача справами Комітету і скарбничого М. Яворівського. Результатом багаторічної праці подільських краєзнавців стала підготовлена під керівництвом Є. Сіцінського праця “Приходи и церкви Подольской епархии” [6].

Значним центром краєзнавчих досліджень наприкінці XIX – на початку XX ст. стає Волинь. 1893 р. в єпархіальному центрі (м. Житомир) було засновано Волинське церковно-археологічне товариство. Важливу роль у його організації відіграв архієпископ Волинський та Житомирський Модест (в миру Данило Костянтинович Стрельбицький, уродженець Подільської губернії).

Звернення новоутвореного товариства, його заклик до організації історико-етнографічних досліджень силами православного духовенства принесли свої плоди. З 1894 р. розпочато підготовку церковно-статистичних описів православних парафій і протягом декількох років було зібрано 400 краєзнавчих літописів парафій Заславського, Старо-Костянтинівського, Острозького, Дубенського, Новгород-Волинського, Рівненського, Кременецького, Луцького та Житомирського повітів. Подані до правління Церковно-археологічного товариства описи нерідко містили широку інформацію краєзнавчо-енциклопедичного характеру.

Особливу роль у збереженні та популяризації церковно-історичної та культурної спадщини

України відігравали засновані 1876 р. Церковно-археологічне товариство та Церковно-археологічний музей (ЦАМ) при Київській духовній академії. Завдяки подвижницькій діяльності професора КДА М. Петрова, який з 1877 р. очолив Церковно-археологічний музей, цей культурно-науковий осередок було піднесено до статусу першого за названим профілем музею Російської імперії. Значне місце в експозиції та фондах ЦАМ займали старожитності України. В музейній колекції були представлені, зокрема, пам'ятки давньогрецького мистецтва та побуту з Північного Причорномор'я, археологічні знахідки скіфської доби і періоду великого переселення народів [7].

Особливий інтерес М. Петрова до розвитку нової української літератури, здобутки якої популяризувалися ним під час викладання в Київській духовній академії [8], його публікації з історії словесності та українських народних традицій засвідчували усталені українознавчі зацікавлення науковця. У відомому академічному виданні "Труды Киевской духовной академии" публікувалися статті М. Петрова різнобічної українознавчої тематики: "О народных праздниках в Юго-Западной России" (1871), "Южнорусские легенды (по поводу книги "Малороссийские народные предания и рассказы М. Драгоманова)" (1877), "Киевская искусственная литература XVIII в., преимущественно драматическая" (1879-1880). Від самого заснування відомого українознавчого видання "Киевская старина" (1882) М. Петров став одним із його постійних дописувачів, публікуючи подеколи унікальні пам'ятки історії українського народу. Так, у лютому номері за 1882 р. із вступною статтею професора М. Петрова було розміщено літературну пам'ятку другої половини XVIII ст. "Разговор Великороссии с Малороссией", проникнутої почуттям національної гідності та розумінням соціальної самодостатності [9].

Зважаючи на наукові здобутки професора та його внесок у розвиток українознавчих досліджень, у 1907 р. М. Петрова було обрано дійсним членом Українського наукового товариства, а після революції відомого українського літературознавця та подвижника церковно-археологічної справи, члена-кореспондента Імператорської Академії наук було обрано академіком АН УРСР (1919 р.) [10].

Особливим проявом національних традицій у житті православної церкви був братський рух, незважаючи на обмеження, специфіка братського руху в сільській місцевості та невеликих містечках України, що передбачала безпосередній зв'язок з народом, сприяла збереженню національного колориту. Приклади збереження особливих братських та національно-культурних традицій демонструвало парафіяльне братство містечка Олішівка Козелецького повіту Чернігівської губернії, яке успішно розвивалося з другої половини 1870-х рр. До цього братства входили лише неодружені чоловіки та юнаки, починаючи з 15 років, а на чолі товариства стояли обрані свічарний старшинець та ключник (скарбничий). Вибори керівників відбувалися щороку в день святиителя Миколая (6 грудня за

старим стилем) і проходили за особливим ритуалом. У цей день всі братчики збиралися у домівці одного із членів громади і старшинець, який займав почесне місце на покуті (під іконами), закликав своїх побратимів спочатку "сісти ласкаво та стихнути мало", а потім питав думки громади щодо тієї чи іншої кандидатури на місце старшинця. Висловивши свою думку, братчики за принципом взаємної згоди обирали нового керівника або залишали при своїх правах минулорічного старшинця. Символом його влади був посох, який надавався при обранні [11].

Серед яскравих прикладів співробітництва представників світської та духовної інтелігенції, свідомого залучення духовенства до процесу національного відродження можемо назвати заснування та функціонування відомого українофільського часопису "Киевская старина". Від часу появи самої ідеї цього видання, українофіли вирішили залучити до справи відомого представника київського духовенства, кафедрального протоієрея Софіївського собору, випускника Київської духовної академії і шанувальника старовини Петра Лебединцева. Навесні 1879 р. представники київського та чернігівського українофільських кіл звернулися до нього з пропозицією очолити редакцію нового видання. П. Лебединцев схвалив ідею, але у зв'язку із своєю зайнятістю відмовився особисто очолити справу [12].

Майже через два роки, наприкінці 1881 р., до українофілів Києва звернувся його брат Феофан Лебединцев. Після виходу у відставку зі служби по лінії Міністерства народної освіти у м. Холмі, Ф. Лебединцев пристав на пропозицію переселитися до Києва та очолити задумане видання. Невдовзі, а саме в січні 1882 р., вийшла перша книга "Киевской старины" ("КС"). Новий часопис ставив собі за мету друкувати самостійні дослідження з широкої тематики в рамках історії "южной России", джерела з історії краю, народних традицій у релігійній, правовій, культурній сферах. Окрема увага мала приділятися українському фольклору, бібліографії та критиці тих праць, які стосувалися вищезначеної тематики. Як провідний науковий та культурно-просвітницький друкований орган українофілів, Київська старовина друкувала праці відомих представників науки та національного відродження: М. Костомарова, В. Антоновича, Д. Багалія, П. Житецького, О. Потебні, А. Кистяківського. Серед дописувачів були також брати П. і Ф. Лебединцеви, професор КДА М. Петров. При цьому протоієрей П. Лебединцев не переривав співробітництво з часописом, незважаючи на його виразну проукраїнську позицію, яка подеколи межувала з неблагоннадійністю. Так за 1882 р. серед опублікованих досліджень були статті з такими промовистими назвами і тематичною спрямованістю, як: "Филипп Орлик и запорожцы" О. Скальковського, "Скорбь киевлян о потере Магдебургского права" (літературна пам'ятка першої половини XIX ст.), "Разговор Великороссии с Малороссией" (літературна пам'ятка другої половини XVIII ст.) та інші.

Важливим проявом прагнення української інтелігенції до реалізації поєднання національної ідентичності у церковно-православній царині стали

переклади Євангелія українською мовою. Протягом XIX – початку XX ст. було здійснено чотири таких переклади – три повних і один скорочений. Найраніший із них – неповний переклад Євангелія від Матфея та Іоанна, здійсненого на початку 1840-х рр. відомим лідером “Руської трійці” Маркіяном Шашкевичем й уміщеного у виданні “Руска бібліотека И. Онишкевича” (видано у Львові 1884 р.) [13]. Це видання було відомим лише у вузькому колі фахівців і не поширювалось у Наддніпрянській Україні.

До публікації був підготовлений переклад Євангелія інспектора Ніжинського ліцею кн. О. Безбородька Пилипа Морачевського. Представлений для розгляду Імператорській Академії Наук переклад четвероєвангелія отримав позитивну рецензію мовознавців. Як глибокий знавець “малоруського наріччя”, автор перекладу “встиг вибрати з нього такі вислови та звороти, які при всій своїй уживаності цілком узгоджуються з високим значенням пропонованих... істин” [14]. Цей відгук був представлений Св. Синоду, але клопотання Імператорської АН не було задоволене, і 1863 р. з політичних міркувань П. Морачевському було відмовлено в праві видання українського перекладу Євангелія.

Наступна спроба перекладу Євангелія українською мовою припала на початок 1880-х років. Знаменитий літератор та суспільний діяч Пантелеймон Куліш разом із відомим галицьким ученим І. Пулюєм, взявши за основу грецьке видання Євангелії лондонського Біблійного товариства, перекладав тексти, порівнюючи результати зі слов’янським, російським, польським, сербським, німецьким, французьким, англійським та латинським виданнями Євангелія. В 1881 р. у Відні було здійснено перше та друге видання Євангелія, проте оскільки вони розходилися дуже повільно, 1886 р. переклад усього Нового Заповіту було продано лондонському Біблійному товариству в повну власність.

Завершений 1903 р. новий переклад Євангелія, здійснений Лободовським з російського сьомого синодального видання, не міг конкурувати зі своїми попередниками, оскільки не спирався на стародавні першоджерела. З усіх спроб, які, крім перекладу М. Шашкевича, належали представникам світської інтелігенції, найбільш вдалим вважається переклад П. Морачевського. Після скасування 1905 р. заборон щодо української мови, комісія Імператорської АН на чолі з академіками Ф. Коршем та О. Шахматовим обрала саме цей варіант, як найбільш досконалий та адекватний до тексту Св. Письма. Як відзначав відомий український мовознавець П. Житецький, “немає сумніву, що Морачевський мав високий ступінь відчуття народної мови та її психології і всі зусилля докладав до того, щоб не відходячи від смислу... тексту, внести до свого перекладу психологічну тканину малоруської мови і притаманні їй звороти” [15]. Завдяки об’єктивності російських академіків, подвижницькій праці подільської комісії вчених і викладачів духовних навчальних закладів на чолі з єпископом Парфенієм (Левицьким), сприянню відомих в Україні вчених та української громади Петербурга справу видання українського Євангелія було успішно завершено упродовж 1906-1911 років [16; с. 35-39].

Таким чином, вплив православної церкви на процес українського національного відродження виявив себе у надзвичайно суперечливих формах. Цілковито домінуючою залишалась охоронницька, триєдиноросійська ідеологія РПЦ, спрямована на запобігання будь-яких проявів українофільства як у церковній, так і у світській сферах. З іншого боку, у церковно-православному середовищі залишалось немало подвижників-патріотів. За їх участю зберігалися народно-православні звичаї та обряди, досліджувалися і популяризувалися культурно-релігійні традиції українства, відроджувалися братства як осередки громадянської та

ЛІТЕРАТУРА

1. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1933. – Ч. 1. – С. 7-8.
2. Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і творчість митрополита Василя Липківського. – К.: “Дніпро”, 1997. – С. 81.
3. Там само.
4. Там само.
5. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині XX ст. – К.: Освіта, 1993. – С. 27-28; Отчет Подольского епархиального Историко-статистического комитета и состоящих при нем Древнехранилища и Епархиальной Библиотеки за 1901 г. – Каменец-Подольский: Типография С.П. Киржацкого, 1902. – С. 2.
6. Отчет Подольского епархиального Историко-статистического комитета. – С. 76.
7. Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Императорской Киевской Духовной Академии. – К.: Типо-литограф. С.В. Кульженко, 1915. – Вып. IV-V. – С. 11-30.
8. Колесник В.Ф., Надтока О.М. Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (кінець XVIII – початок XX ст.). – К.: Хрещатик, 2002. – С. 79.
9. Программа журнала “Киевская старина” // Киевская старина. – Сентябрь 1882. – Т. III. – С. XIII; Разговор Великороссии с Малороссией // Киевская старина. – Февраль 1882. – Т. I. – С. 313-365.
10. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. 225. – Спр. 518. – Арк. 1; Ф. 225. – Спр. 519. – Арк. 1; Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Императорской Киевской Духовной Академии. – К.: Типо-Литограф. С.В. Кульженко, 1915. – Вып. IV-V. – С. 11-30.
11. Из современной хроники Киева и Киевской епархии. – К., 2002. – С. 144-145.
12. Памятная книжка Киевской епархии. Историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства. – К., 1902. – С. 17, 18; А.Л. Как основалась “Киевская старина” // Киевская старина. – Март 1897. – Т. LVI. – С. 63.
13. Житецький П.И. О переводах Євангелія на малорусский язык. – СПб.: Типография Императорской АН, 1906. – С. 21.
14. Цит. за: Житецький П.И. Вказ. праця. – С. 42.
15. Житецький П.И. О переводах Євангелія на малорусский язык. – СПб.: Типография Императорской АН, 1906. – С. 39.
16. Надтока О.М., Паско І.В. До історії видання українського перекладу Євангелія в 1906-1911 рр. (Листи О.Г. Лотоцького до О.О. Шахматова) // Архіви України. – 1999. – № 1-6. – С. 35-39.